

В. Шейко

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

Є. Трубаєва

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

МЕДІАЦІЙНА СКЛАДОВА ПСИХОАНАЛІЗУ В ЕВОЛЮЦІЇ КУЛЬТУРИ ТА СТАНОВЛЕННІ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

В. М. Шейко, Є. Трубаєва. Медіаційна складова психоаналізу в еволюції культури та становленні культурології як науки

Розглядається медіаційна роль психоаналізу в процесах еволюції культури та становлення культурології як молодій науковій дисципліні. Висвітлюються різноманітні аспекти психоаналізу як дієвого посередника розвитку культури та мистецтва загалом і культурології зокрема. При цьому основна увага приділяється медіаційній складовій психоаналізу як одній із головних засад формування культурології як науки в цілому.

Ключові слова: *культура, мистецтво, культурологія, художня творчість, медіація, психоаналіз, медіаційна складова психологічної доктрини, вчення Фрейда.*

V. Sheiko, E. Trubaieva. Mediation component of psychoanalysis in the evolution of culture and the formation of culturology as a science

The purpose of the article is to highlight the mediating role of psychoanalysis in the processes of evolution of culture and art and the formation of culturology as a new and young scientific field. The main attention is paid to the mediating role of psychoanalysis in the development of the cultural and artistic field and the formation of personality.

The methodology of this scientific research is culturological principles and research methods. It is the culturological methodology that has convincingly proved the mediating role of psychoanalysis in the civilizational development of culture and art, in the processes of formation of culturology as a scientific field.

The topicality is, firstly, the application of culturological methodology, which made it possible to clarify the mediating role of psychoanalysis in the civilizational evolution of culture and art and the formation of culturology as a science in general.

The scientific result of this study is a positive attempt with the help of culturological methodology to clarify the mediating role of psychoanalysis in the evolution of culture and art and in the processes of formation of culturology as a science.

The practical significance of the scientific results of the article is that they can serve as a source material

for further research on this issue, and can be used as research material for the preparation of scientific and methodological and teaching handbooks for lectures on issues of culture, art and culturology.

Keywords: *culture, art, culturology, artistic creativity, mediation, psychoanalysis, mediation component of psychological doctrine, Freud's teachings.*

Постановка проблеми. На сьогодні проблема культурологічного, соціокультурного, історико-теоретичного та медіаційного аспектів у концепції психоаналізу З. Фрейда становить неабиякий науковий інтерес для всіх, хто цікавиться проблемами еволюції культури, мистецтва та формуванням культурології як наукової дисципліни. Більше того, прихильники такої порівняно нової галузі науки як культурологія дійшли висновку, що медіаційна роль психоаналізу послугувала однією з основ формування культурології як науки (Шейко, 2001; 2021; Шейко & Богущкий, 2005; Шейко & Трубаєва, 2022). Окрім того, дослідження проблем культури і психоаналізу в їх взаємозв'язку може стати базисом і для розробки навчальних курсів з історії та теорії світової і української культур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означена тематика була розглянута в деяких працях, що побачили світ до написання цього дослідження. Цікава стаття В. В. Старовойтової, у якій науковиця аналізує роль психоаналізу в художній творчості (Старовойтова, 2010). Автор зазначає, що вивчення взаємин між мистецтвом та систематикою неможливе поза медіаційною складовою психоаналізу. Наявні дослідження (Кузнецов, 2016), які з'ясовують сутність формування вчення щодо психоаналізу. До таких праць належать і розвідки, наприклад, Е. І. Наумової (2012) і Н. А. Савченко (2016), у яких йдеться про сутність психоаналізу. Дещо в загальних обрисах торкається цієї тематики і Є. Глива (2018) у своєму ґрунтовному навчальному посібникові. У працях В. Шейка обрана тематика також набуває віддзеркалення

(Шейко, 2001; 2021; Шейко & Богущкий, 2005; Шейко & Трубаєва, 2022).

Однак на сьогодні медіаційна роль психоаналізу перебуває в Україні поза увагою фахівців історії та теорії культури. Багато в чому це пояснюється ортодоксальністю марксистського вчення, яке тлумачило психоаналіз, праці фундатора психоаналізу З. Фрейда як буржуазні й ненаукові. Але подальше життя довело неспроможність подібного погляду на психоаналіз і його медіаційну роль у розвитку культури та художньої творчості, на ставлення людини до себе та природи.

Мета статті — висвітлення медіаційної ролі психоаналізу в процесах еволюції культури і мистецтва та формування культурології як нової й молодшої наукової галузі. При цьому основна увага приділяється посередницькій ролі психоаналізу в розвитку культурно-мистецької галузі та формуванні особистості як такої.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психоаналіз — розроблене З. Фрейдом (1856–1939) на початку ХХ ст. вчення, яке стало науковою революцією та серйозно вплинуло на всю майбутню культуру. Власне психоаналіз (від грец. *Psyche* — душа та *analysis* — рішення) — частина психотерапії, лікарський метод дослідження, яке З. Фрейд розвив для діагностики та лікування істерії. Потім науковець переробив його в психологічну доктрину, яка була спрямована на вивчення прихованих зв'язків та основ людського душевного життя, а створений ним метод вивчення несвідомих психічних процесів — психоаналіз — на дослідження культури, психічного складу, історії та етнічних особливостей народів. З. Фрейд виходив із того, що психічний розвиток окремого індивіда скорочено повторює історію розвитку людства, а протікання несвідомих процесів зумовлює специфіку виникнення норм людської поведінки, культури і соціальних інститутів. Тому, на його думку, в історії первісного суспільства, міфології та релігії виявляються такі ж функціональні закономірності, конфлікти й комплекси, що і в психічному розвитку дитини. На основі теоретичної бази психоаналізу виник психоаналітичний підхід до вивчення культур — фрейдизм — загальна назва певних шкіл та течій, які намагалися застосувати психологічну та соціально-філософську теорію З. Фрейда до дослідження культури, мистецтва, психічного складу людини, історії та етнічних особливостей наро-

дів. Фрейдизм — психологічний напрям, який ґрунтується на понятті лібідо¹ та використовує техніку психоаналізу (Дьяченко & Кандыбович, 1998; Марцинковская & Ярошевский, 1996).

У процесі пояснення походження та суті інстинктів культури З. Фрейд виходив із переконання схожості індивідуальних та колективних психологічних закономірностей, а також однаковості механізмів формування нормальних та патологічних явищ психіки. Це дозволило йому, побачивши подібність між симптомами невроту нав'язливості та релігійними обрядами, оголосити релігію «колективним невротом», а наявність у психіці людини типових форм реагування («Едіпів комплекс») та колективних символів вказує, на думку З. Фрейда, на реальні події в історії людства, пам'яттю про які є ці психічні феномени.

В історії духовної культури, художньої та наукової творчості навряд чи можна знайти вчення, котре зумовило б таку полеміку, яку викликав психоаналіз (Андрущенко & Михальченко, 1996; Баллер, 1987; Белик, 1999; Губман, 1997; Ерасов, 1997).

Творця цього вчення часто порівнюють з Аристотелем, Коперником, Колумбом, Магелланом, Ньютоном, Гете, Дарвіном, Марксом, Ейнштейном. Його називають «вченим та провидцем», «Сократом нашого часу», «одним із видатних основоположників культурологічної та соціальної науки», «генієм у дії», який зробив вирішальний крок до справжнього розуміння внутрішньої природи людини (Бровко & Шутов, 2000; Алексеев & Панин, 1996; Аристотель, 1983; Баллер, 1987; Блок, 1986; Губман, 1997; Попов, та ін., 1997).

Психологічне вчення про культуру — спосіб тлумачення знаків, семіотику або навіть симптоматику культури. Погляд З. Фрейда на мистецтво, релігію, мораль, свідомі інститути — це погляд лікаря, який визначає за симптомами причини, особливість та протікання захворювання. Сам же психоаналіз розвивався від терапії невротів та методів дослідження несвідомих психічних процесів до «метапсихології», тобто сукупності теоретичних постулатів про людську психіку та «доль потягів» (Руткевич, 1990; Ярошевский, 1995).

Потім ця загальна теорія була використана як фундамент для застосування медіаційної ролі психоаналізу в різних галузях знань: культурології, етнографії, релігієзнавстві, соціаль-

1. Лібідо у фрейдизмі — теоретичне поняття, яке пояснює динаміку психічного життя на основі аналогії з енергією, як вона трактується у фізиці. (Дьяченко & Кандыбович, 1998; Марцинковская & Ярошевский, 1996).

ній психології, соціології тощо. Уже в ранніх працях З. Фрейда містяться його основні культурологічно-філософські ідеї, простежується вихід за межі спеціальних проблем психотерапії та медичної психології, а пізні базуються на досвіді спілкування з пацієнтами й орієнтовані на глибше осмислення цього досвіду (Дьяченко & Кандыбович, 1998; Марцинковская & Ярошевский, 1996; Малахов & Филатов, 1991; Фрейд, 1999; Фрейд, 1990).

Учення З. Фрейда вже на перших стадіях свого розвитку вийшло далеко за межі медицини. Пізніше, простежуючи історію виникнення та розвитку психоаналізу, науковець писав, що його праці про тлумачення сновидінь засвідчили факт: психоаналітичне вчення не обмежується медициною, а може використовуватися як складовий посередник у різних науках про духовність.

Однією з галузей медіаційного застосування психоаналітичного вчення З. Фрейда була філософія історії і культури. Уважаючи, що за допомогою психоаналітичного дослідження окремої людини можна висвітлити багато загадок історії людства, науковець використовував психоаналіз для конструювання власної філософії історії і культури. Водночас він виходив із того, що психічний розвиток окремої людини скорочено повторює процес розвитку всього людства, а протікання несвідомих процесів зумовлює специфіку виникнення як етичних і моральних норм поведінки, так і суспільних зв'язків, культурних досягнень та соціальних інститутів, які свідчать про прогрес цивілізації від примітивних первісних спільнот до сучасної організації буржуазного суспільства (Фрейд, 1997).

Таким чином, у психоаналітичному медіаційному трактуванні вся сучасна культура з її мораллю та зростаючими обмеженнями, на думку З. Фрейда, базується на усвідомленні вини за скоєний злочин, яке опосередковано наявне в душі кожної людини.

Психоаналітичне тлумачення філософії історії виходить з того, що релігія, мораль, соціальні почуття первісно становили одне ціле: вони «вироблялися» філогенетично на базі Едіпового комплексу, а саме: релігія та мораль — у результаті придушення цього комплексу, соціальні почуття — як наслідок необхідності переборювання суперницьких почуттів між синами за право володіти жінками в первісному племені. Однак тлумачачи виникнення релігії, моралі та соціальних стосунків між людьми таким чином, фундатор психоаналізу зіткнувся з багатьма проблемами. Так виникло запитання: яка

частина психіки дикуна — «Я» чи «Воно» — стала основою для створення релігії, моралі. Якщо останні виникли із «Я», то йдеться про наслідування, яке зберігається в структурі «Я». Якщо релігія та мораль витікають із «Воно», то необхідно виявити механізм виникнення релігійних уявлень, етичних та моральних приписів, виходячи не з усвідомлення людиною провини, а із чогось іншого. Постає також запитання, наскільки правомірне поширення диференціації психіки культурної людини, її складових — «Я», «Воно» і «Над-Я» — на людську істоту первісного суспільства.

З. Фрейд спробував відповісти на ці питання. Диференціацію психіки на «Я» та «Воно» він визнає не тільки в сучасній або первісній людині, але і в примітивніших живих істотах. Така диференціація, в його уявленні, є необхідною умовою можливості дії зовнішнього світу на живий організм. Але оскільки несвідоме «Воно» не може відчувати та переживати реальність інакше, ніж за допомогою «Я», яке заміщує для нього зовнішній світ, оскільки моральні та релігійні аспекти витікають начебто із «Я» і мають значення лише для «Я». Однак це не означає, що З. Фрейд визнає пряме наслідування в «Я» (в такому разі виявилася б прірва між конкретною людиною та поняттям людського роду). Пригадаємо, що різниця між фрейдівським «Я» та «Воно» відносна, оскільки «Я» є диференційованою частиною «Воно». Тому переживання «Я» розглядаються Фрейдом як такі, що перетворилися в переживання «Воно», які зберігаються та передаються в спадок. Інакше кажучи, хоча «Я» черпає «Над-Я» (совість) із «Воно», однак це свідчить лише про те, що на поверхню «випливають» старі утворення, які первісно зберігаються в самому «Я», а спадкові несвідомі потяги у своїх конкретних проявах виявляють залишки деякого апріорно-го морального закону.

Тобто, З. Фрейд дійшов висновку про наявність моральних основ психічного життя людини, із яких зростають усі культурні та соціальні досягнення людства. Але таке розуміння природи моральності не узгоджується з первісними медіаційними установками психоаналізу, згідно з якими прогрес людства пов'язаний з діяльністю несвідомих психічних сил людини, які орієнтовані на Едіпів комплекс.

Щоб звільнити своє вчення від цього внутрішнього протиріччя, З. Фрейд мав відмовитися від одного з двох посилянь. Але в нього, мабуть, не вистачило на це мужності або наукової об'єктивності. Почавши з розгляду історії роз-

витку первісного суспільства, науковець спробував зробити ескіз історичного розвитку культури і цивілізації загалом. Одним з основних чинників культурного розвитку він уважав поступову відмову від природних несвідомих пристрастей та потягів, притаманних первісній людині. Онтогенетично перша така відмова, на його думку, відбулася в первісному племені, коли, вбивши батька і відчувши провину, сини відмовилися від права володіння жінками. Наступний розвиток культури і процес олюднення живої істоти відбувався в руслі її свідомої відмови від моментального задоволення бажань на користь отримання відстроченого, але надійнішого задоволення. При цьому свідомо відмова від безпосереднього задоволення природних пристрастей, яка первісно ґрунтувалася на зовнішньому примусі з метою зберігання людського роду, поступово перетворилася на внутрішню установку особистості, яка дотримувала моральних норм відповідної культури. Таким чином, вся культура уявляється З. Фрейду такою, що основана на зовнішньому або внутрішньому придушенні несвідомих потягів людини, яка поступилася частиною свого природного надбання, піддавши сублимації свої первісні сексуальні потяги.

У працях 20–30-х рр. ХХ ст., досліджуючи історію культурного розвитку людства, З. Фрейд враховував і соціальні чинники існування людини, намагався означити матеріальні й духовні аспекти культури в їх взаємному переплетінні. Такий підхід до осмислення історії культури був пліднішим (Гиш, 1995).

Посилилася критична тенденція його теорії. З. Фрейд зазначив, що в той час, як людина досягла значних успіхів у пізнанні закономірностей явищ природи і підкоренні природних сил, «у сфері регулювання людських стосунків не можна встановити такого ж прогресу». Разом з тим, оскільки матеріальні досягнення цивілізації не усунули негативних наслідків як для окремого індивіда, так і для цивілізації загалом, то вони призводять до психічних розладів особистості, оскільки теоретичні та практичні дослідження мають бути зосереджені передусім на психіці людини (Руткевич, 1985).

Цю позицію З. Фрейда принципово не змінило навіть звернення до трудових процесів людини в суспільстві, що було значним кроком уперед порівняно з його ранніми працями, у яких він концентрував увагу на сексуальній діяльності індивіда (Лях та ін., 1995; Токарев, 1978).

З. Фрейд визнає, що ніяка інша діяльність людини не пов'язує її з соціальною реальністю так, як захоплення роботою. Професійна діяльність може надати таке задоволення людині, яке вона не може одержати у сфері сексуальних стосунків. Але це можливо в тому разі, коли професійна діяльність вільно вибирається людиною. У сучасному суспільстві, констатує З. Фрейд, більшість працює лише за необхідністю, отже, не одержує від роботи ніякого задоволення, за винятком грошової винагороди.

Намагаючись розглянути культурні та соціальні інститути людства крізь медіаційну призму протікання психічних процесів, З. Фрейд відштовхується від створеної ним моделі особистості. Він уважав, що механізми психічної взаємодії між різними інстанціями особистості знаходять свій аналог у соціальних та культурних процесах суспільства. Оскільки людина не існує ізольовано, в її психічному житті завжди присутня «інша», з якою вона контактує, оскільки психологія особистості в розумінні основоположника психоаналізу є одночасно і соціальною психологією. Звідси висновок про те, що психоаналітичний метод може бути використаний під час вивчення не тільки індивідуально-особистісних, а і культурно-соціальних проблем, тобто цей метод невиправдано підноситься ним у ранг універсального (Гиш, 1995; Попова, 1985).

З. Фрейд, розглядаючи з медіаційно-психоаналітичних позицій історичний процес культурних та соціальних утворень, вдається до науково необґрунтованих узагальнень: антагонізми між індивідом та суспільством, які він спостерігав у культурі, він уважав невіддільною частиною всієї людської цивілізації. Неправомірність перенесення закономірностей розвитку суспільства на інші суспільні системи тим більше очевидна, що аналіз З. Фрейда в цьому разі обмежувався виявленням лише тих «культурних та соціальних втрат», які накладалися суспільством на людину, викликаючи в неї душевні переживання та травми.

Людина уявлялася З. Фрейду не м'якосердою, люблячою істотою. Серед її інстинктивних потягів є вроджена схильність до руйнування та пристрасть до мордування себе самої та інших. Саме через ці внутрішньопсихічні ознаки людини, на його думку, культура і цивілізація постійно знаходяться під загрозою знищення.

Цей висновок З. Фрейда багато в чому ґрунтувався на емпіричних спостереженнях подій Першої світової війни, а також на його особистих міркуваннях, пов'язаних зі смертю близь-

ких людей. Приголомшений людською жорстокістю та трагічною розв'язкою будь-якої життєвої долі людини, він долучає до свого психоаналітичного вчення поняття про агресивність людської істоти і притаманний їй «інстинкт смерті». Відтоді розвиток культури та мистецтва, художню творчість З. Фрейд розглядає з точки зору приборкання агресивних схильностей людини і безперервної боротьби між «інстинктом життя» та «інстинктом смерті». Досягнення культури покликані, на його думку, сприяти приглушенню агресивних інстинктів. Культура, як відомо, є надбанням не однієї людини, отже, виникає проблема «колективних неврозів» (Гиш, 1995). Стверджуючи про психоаналіз «соціального неврозу» як допустимий засіб лікування соціальних хвороб суспільства, З. Фрейд, проте, залишив свої запитання без відповіді. Він лише проводить аналогію між розвитком культури і окремого індивіда, між природою соціального та індивідуального неврозу, висловлюючи надію, що можливо коли-небудь випаде нагода вивчення патології культури. Науковець завжди мріяв «мати пацієнтом увесь рід людський», і дослідження історії розвитку людства підводило його до цього. Однак істинні причини та шляхи усунення «соціальних неврозів» З. Фрейд так і не зміг виявити (Цвейг, 1990).

Проблема розвитку культури тісно переплітається у спадщині З. Фрейда з висвітленням питань про походження та суть релігії. Він намагався з медіаційно-психоаналітичної точки зору пояснити релігійні вірування, обряди, обґрунтувати роль релігії в розвитку загальнолюдської культури та життєдіяльності людини.

Суть та походження релігії первісно розглядалися З. Фрейдом у зв'язку з порівняльним аналізом неврозів нав'язливості та відправленням вірянами релігійних обрядів. У праці «Нав'язливі дії та релігійні обряди» (1907) він висловив думку, що обидва ці явища при всій їх різноплановості в прихованій формі несуть функції придушення несвідомих потягів людини. Інакше кажучи, в основі цих явищ — утримування від безпосереднього задоволення природних пристрастей, що і визначає їх схожість. Звідси його висновок, що нав'язливі дії, нав'язливий невроз можна розглядати як патологічну копію розвитку релігії, визначивши «невроз як індивідуальну релігійність, релігію як загальний невроз нав'язливих станів». Таким чином, у психологічному трактуванні З. Фрейда релігія виступає як захисна міра людини проти своїх несвідомих потягів, які в релігійних віруваннях

набувають алегоричної форми задоволення, завдяки чому внутрішньопсихічні конфлікти особистості між свідомістю та несвідомим втрачають свою гостроту. Таке розуміння релігії збігається з раннім фрейдівським трактуванням культурного розвитку людства, згідно з яким в основі прогресу культури — зовнішнє та внутрішнє придушення сексуальних потягів людини. З. Фрейд уважав, що частина процесу придушення людських інстинктів здійснюється на користь релігії, різноманітні обряди та ритуали якої символізують зречення людини від безпосередніх чуттєвих задовольень, щоб у подальшому здобути умиротворення та блаженство як нагороду за утримування від плотських насолод. У релігії, за З. Фрейдом, саме і відбивається місія зміщення функціональної діяльності психіки людини від «принципу задоволення» до «принципу реальності»: релігійні обряди орієнтовані на відстрочку задоволення бажань та переведення несвідомих потягів у соціально прийнятну площину поклонінню божеству.

Таким чином, релігія у З. Фрейда набуває суто психологічного (а точніше — психоаналітичного) пояснення, в основі якого — здатність людини до сублімування несвідомих потягів, проєціювання їх назовні та символічне задоволення соціально неприйнятних, заборонених бажань. У всякому разі протягом своєї наукової діяльності він дотримувався цієї думки, що релігійне марновірство, віра в Бога та міфологічний світогляд є ніщо інше, як «психологія, яка проєційована на зовнішній світ» (Марцинковская & Ярошевский, 1996).

Отже, тотемістська релігія сприймається З. Фрейдом як своєрідний медіаційний спосіб заспокоїти суперечливі почуття людини, загладити провину за здійснений злочин пізнішим послухом заступникові батька — тотему. Усі подальші релігії розглядаються ним як різноманітні спроби вирішення цієї самої проблеми: вони набувають різних форм залежно від культури, у межах якої створюються, але всі вони виступають як реакція на «велику подію, з якої почалася культура і яка з тих пір не дає спокою людині» (Фрейд, 1997). Цей, здавалося б новий для науковця погляд на виникнення релігії, по суті, не суперечить його психоаналітичним установкам.

Ще одна версія походження релігії висувалася З. Фрейдом у праці «Майбутність однієї ілюзії» (1927). В її основі — постулат про слабкість та безпорадність людської істоти перед силами природи, про необхідність захищатися від цих непізнаних та перевищуючих людину

сил. За вченим, людина не може зрозуміти сили природи, поки вони невиразні і тим самим чужі їй. І вона намагається одушевити, олюднити природу для того, щоб потім застосовувати проти неї ті ж самі засоби, які вона використовує в повсякденному житті: вона може спробувати задобрити одушевлені природні об'єкти, зробити їх предметом свого поклоніння, щоб або послабити їх могутність, або зачислити до своїх союзників. Так виникають перші релігійні уявлення, які слугують своєрідною компенсацією вродженої слабкості та безпорадності людини.

Психоаналіз, за словами З. Фрейда, ніколи не замовив жодного слова на користь розкріпачення суспільно шкідливих потягів особистості. Навпаки, він завжди закликав до свідомого приборкання пристрастей, викриваючи всілякі ілюзії: і сексуальні, і релігійні (Гиш, 1995).

Завершуючи огляд релігієзнавчої концепції З. Фрейда, слід зазначити, що у своїх працях він виходив з ідей паралелізму індивідуального та історичного розвитку. Якщо релігія зростає з труднощів проходження «Едіпового комплексу», то атеїзм, на думку вченого, корениться в їх продуктивному переборенні. Він наголошував, що психоаналіз навчив бачити інтимний зв'язок між батьківським комплексом та вірою в Бога, він показав нам, що особистий Бог є ніщо інше, як ідеалізований батько, і ми спостерігаємо щоденно, що молоді люди гублять релігійну віру, як тільки руйнується авторитет батька (Ляшевский, 1996).

Так, категорично заперечуючи ідею богодуховності релігії, З. Фрейд одночасно схиляється до думки про вроджену, зумовлену «Едіповим комплексом» особливість релігійної потреби. Клеймуючи релігію як «колективний невроз нав'язливості», «масову ілюзію», він одночасно вбачав у ній медіаційний рятувальний засіб від індивідуальних форм невротизації (Гиш, 1995).

Але в психоаналізі теологи знайшли для себе не тільки наукоподібне обґрунтування релігійного ірраціоналізму та песимізму, а й могутню підмогу у своїй практичній діяльності (Кордюм, 1982; Кузнецов, 1992; Маклин, Окленд & Маклин, 1993; Фрейд, 1990; Ярошевский, 1997). В історії науки чимало прикладів, які показують, що особисте неприйняття релігії, яке не спирається на наукові основи, або залишається окремим чинником біографії, або вироджується в нігілістичне бунтарство без будь-яких серйозних суспільних наслідків.

Психоаналітичний як медіаційний метод З. Фрейд використовував і під час аналізу

специфічних особливостей художньої творчості та проблематики мистецтва. Тут він також відштовхується від первісно висунутих ним постулатів і передусім від ідеї «Едіпового комплексу», в якому, за З. Фрейдом, історично «початок релігії, моральності, суспільності та мистецтва» (Малахов & Филатов, 1991). Джерела мистецтва він убачає у фантазії, за допомогою якої сини, відмовившись від намірів стати заступниками батька в реальному житті, ставлять себе на його місце в уяві, намагаючись таким чином задовольнити свої несвідомі потяги. Той, у кого уява була розвинена більше, став першим поетом, який зміг свої несвідомі потяги висловити в такій міфічній формі, завдяки якій вони стали не асоціальними, а перетворилися у засіб самозадоволення як в уяві самого поета, так і у фантастичних картинах інших людей. Сила поетичної уяви, яка здатна захопити маси у фантастичний, уявний світ, набуває, як стверджує З. Фрейд, важливого значення тому, що в її основі – почуття афективної прихильності до первісного батька. Отже, фантазія та міфотворчість мають функцію сублімування несвідомих потягів людини. Таке розуміння причин виникнення мистецтва позначається і на медіаційно-психоаналітичній концепції художньої творчості, і на конкретному аналізі окремих творів мистецтва. В обох випадках пропонується психоаналітична процедура розшифрування «мови» несвідомого, яка у символічній формі набуває начебто своєї самостійності у фантазіях, міфах, казках, снах, творах мистецтва. Таким чином, З. Фрейд розглядає мистецтво як своєрідний медіаційний засіб примирення опозиційних принципів «реальності» та «задоволення» через витіснення із свідомості людини соціально неприйнятних імпульсів. Воно сприяє усуненню реальних конфліктів у житті людини та підтримці психічної рівноваги. У психіці митця це досягається через його творче самоочищення та розчинення несвідомих потягів у соціально прийнятній художній діяльності. За своїм змістом така терапія нагадує «катарсис» Аристотеля (Аристотель, 1983). Але якщо в останнього засобом духовного очищення може бути лише трагедія, то основоположник психоаналізу вбачає в цьому специфіку всього мистецтва.

Основною функцією мистецтва він помилково вважає компенсацію незадоволеності митця реальністю. Але не лише митця, а і людей, які сприймають мистецтво, оскільки в процесі прилучення до краси художніх творів вони залучаються в ілюзорне задоволення своїх несвідомих бажань, які приховують і від оточуючих,

і від себе самих. Мистецтво містить функцію медіаційної компенсації. Але компенсація не є основною і тим більше єдиною функцією мистецтва. Компенсуюча функція мистецтва, за З. Фрейдом, стає основною лише тоді, коли художня творчість перетворюється в ремесло з виконання соціального замовлення, яке не відповідає внутрішнім потребам митця, а твори мистецтва — у масову продукцію, призначену таким споживачам, які внутрішньо налаштовані на розвагу.

Звертаючись до проблематики мистецтва, З. Фрейд намагається розкрити суть художньої і передусім поетичної творчості. Перші кроки такого типу духовної діяльності людини, на думку вченого, слід шукати вже в дітей. Як поет, так і дитина можуть створювати власний фантастичний світ, який зовсім не вміщується у межі щоденних уявлень людини, яка не має поетичної уяви. Дитина в процесі гри перебудовує існуючий світ за власним смаком, причому ставиться до плоду своєї фантазії надзвичайно серйозно. Саме так і поет завдяки творчій уяві не тільки створює в мистецтві новий чудовий світ, але і часто вірить у його існування. З. Фрейд підмічає цей факт. Але, аналізуючи крізь призму психоаналітичного мислення, він доходить неправильного тлумачення, начебто в основі як дитячих ігор і фантазій, так і поетичної творчості перебувають приховані несвідомі бажання, переважно сексуальні. Звідси — такий же хибний висновок: спонукальними мотивами, стимулами фантазій людей, зокрема і поетичної творчості, є або честолюбні бажання, або еротичні потяги. Ці несвідомі потяги, за З. Фрейдом, становлять прихований зміст самих художніх творів (Руткевич, 1985).

З. Фрейд не розглядає медіаційно-психологічні аспекти взаємовідношення між свідомістю та несвідомим у процесі творчого акту. Можливо, він вважає це зайвим, оскільки при аналізі психічної структури особистості та принципів функціонування її різнопланових пластів він уже намагався осмислити взаємодію між свідомим «Я» та несвідомим «Воно». Однак тоді йшлося про принципи функціонування психіки загалом, безвідносно до конкретних проявів життєдіяльності людини. Створену ним абстрактну схему відносин між свідомістю та несвідомим З. Фрейд автоматично переносить на конкретні види діяльності — наукову, художню, сексуальну та ін. Водночас специфічні особливості кожного з цих видів залишаються невиявленими.

Не вдалося З. Фрейд визначити і специфіку поетичної творчості. Річ у тому, що в межах психоаналізу з його акцентом на несвідомій мотивації людської діяльності ця проблема виявляється принципово невирішеною. Втім, сам З. Фрейд змушений визнати, що психоаналіз не завжди може проникнути в механізми творчої роботи особистості. На його думку, здатність до сублимації, яка перебуває в основі виникнення фантазій, зокрема і художніх, не підлягає глибинному психоаналітичному розчленуванню. Розглядаючи мотиви поетичної творчості, З. Фрейд одночасно порушує питання про психологічний вплив мистецьких творів на людину. Він правильно підмічає той факт, що справжню насолоду від сприйняття творів мистецтва, зокрема від поезії, людина отримує незалежно від того, чи є джерелом цієї насолоди приємні або неприємні враження.

У психоаналітично-медіаційному розумінні справжня насолода від поетичного витвору досягається тому, що в душі кожної людини містяться несвідомі потяги, аналогічні тим, які властиві поету.

Осягнення прихованого смислу та змісту художніх творів З. Фрейд пов'язує з розшифровкою несвідомих мотивів та інцестійних бажань, які зумовлюють помисли митця. Психоаналіз з його розчленуванням духовного життя людини, виявленням внутрішньопсихічних конфліктів особистості та «розшифровкою» мови несвідомого уявляється З. Фрейдом якщо не єдиним, то принаймні найпридатнішим методом дослідження художніх творів, істинний смисл яких визначається на основі аналізу психологічної динаміки індивідуально-особистісної діяльності творців та героїв цих творів. Якщо зважати, що в шедеврах світового мистецтва З. Фрейд шукає лише підтвердження припущенням та гіпотезам, які перебувають в основі його психоаналітичного вчення, то нескладно передбачити направленість його мислення при конкретному аналізі художньої творчості.

Разом із широкою популярністю ідей З. Фрейда в певних колах еліти, його психоаналітичні погляди на суть медіаційно-художньої творчості викликали внутрішній протест та критичні заперечення в реалістично настроєній інтелігенції (Марцинковская & Ярошевский, 1996; Шейко, 2021). Багатьом із них була чужа не тільки прихована сексуальна причина, яку основоположник психоаналізу завжди намагався відшукати у творчості митця, але і та тенденція дослідження художньої творчості, згідно з якою виключна роль у цьому процесі відведена

несвідомим потягам людини, а свідомі мотиви у творчості не беруться до уваги. З цих позицій погляди З. Фрейда на мистецтво були піддані критиці не лише в марксистській, але і в прогресивній естетичній та мистецтвознавчій думці (Лях та ін., 1995; Руткевич, 1985; Цвейг, 1990). Разом з тим, деякі загальнотеоретичні ідеї З. Фрейда, передусім ті, що стосуються психологічного посередницького впливу творів мистецтва на людину, індивідуально-особистісного аспекту художньої діяльності, психології митця, глядача та мистецтва загалом, були прийняті багатьма представниками художньої інтелігенції.

За своїм задумом та найближчою метою фрейдизм орієнтований на вивчення й вилікування психіки індивідів, але він з самого початку містив тенденцію пояснення суспільної свідомості в її сучасному та минулому. «Заборони», які, як уважав З. Фрейд, витісняють сексуальні потяги у сферу несвідомого і породжують неврози, були за суттю нічим іншим, як соціальними нормами моралі та права, які виникли на зорі людської історії. Учений назвав їх «культурними заборонами» і вважав, що надзвичайно важливо з'ясувати як, чому, за яких умов вони виникли, утвердилися, еволюціонували. Увага вченого була повернута до проблем формування і суті людської культури. Як писав З. Фрейд, він прагнув сформулювати висновки про загальний розвиток людства за своїм досвідом, якого він набув завдяки вивченню душевних процесів окремих осіб за весь час їх розвитку від дитинства до зрілого віку. Екстраполюючи характеристики з окремої людини на все людство, З. Фрейд намагався таким чином зрозуміти процес еволюції культури (Гиш, 1995).

Під культурою науковець розумів сукупність соціальних особливостей людей, їх знання та здатність до різних видів діяльності, норми поведінки, сукупність матеріальних та духовних цінностей, політичних і державно-правових інститутів тощо. У праці «Незадоволеність культурою» З. Фрейд писав про репресивну функцію культури, яка полягає, на його думку, в тому, що соціальні норми та цінності, моральні та політичні установки поведінки людей пригнічують їх природні інстинкти й потяги і в цьому сенсі позбавляють їх свободи, можливості насолоди і щастя (Радугин, 1997). На його думку, люди були б щасливішими, якщо б відмовилися від сучасної культури та цивілізації (Фрейд, 1997).

Слід зазначити, що З. Фрейд переносить на все людство психологічні особливості не просто

індивіда, а невротика. На цьому шляху вчений висунув немало аргументів, стверджуючи, що всі люди більшою чи меншою мірою є невротиками. По-друге, кожна дитина у своєму індивідуальному розвитку проходить фазу неврозу. По-третє, стадія неврозу характерна і для первісної людини, через неї проходять всі народи у своєму культурно-історичному розвитку. Розглядаючи культуру крізь призму невротичної свідомості індивіда, З. Фрейд кваліфікував її як систему заборон, які блокують природні потяги людини. На його думку, витіснення цих потягів є мірилом досягнутого культурного рівня, а культурний розвиток людства є звільненням від природних пристрастей, задоволення яких гарантує елементарну насолоду нашому «Я».

З. Фрейд уважав, що психоаналіз можна використовувати і як медіативний засіб для пояснення та регулювання суспільних процесів. Людина існує в соціумі. Механізми психічної взаємодії між різними інстанціями в особистості знаходять свій аналог у культурних процесах суспільства. Люди, підкреслював він, постійно перебувають у стані страху та непокоєння від досягнень цивілізації, оскільки вони можуть бути використані проти людства. Стривоженість посилюється від того, що соціальні інструменти, які регулюють відносини між людьми в сім'ї, суспільстві та державі, протистоять їм як чужі й незрозумілі сили. Однак, при поясненні цих явищ З. Фрейд концентрує увагу не на соціальній організації суспільства, а на природній схильності людини до агресії та руйнування. Розвиток культури — це вироблена людством форма приборкання людської агресивності та деструктивності. Але в тих випадках, коли культурі вдається це зробити, агресія витісняється у сферу несвідомого і стає внутрішньою пружиною людської дії. Протиріччя між культурою та внутрішніми спрямуваннями людини, за думкою З. Фрейда, призводять до неврозів, і, як уже зазначалося, виникає проблема колективного неврозу. У зв'язку з цим поставали запитання: чи не є деякі культури або навіть культурні епохи «невротичними»? Чи не стає все людство під впливом культурних спрямувань «невротичним»? (Фрейд, 1999).

Слід підкреслити, що термін З. Фрейда «культура» в більшості випадків є рівнозначним поняттю «суспільство». У визначенні «людська культура» вчений передбачає, що вона охоплює всі отримані знання та засоби, щоб панувати над силами природи та здобувати блага для задоволення людських потреб (Фрейд, 1999). Але

в усіх людей ще живі деструктивні, антисоціальні, антикультурні традиції, і ці прагнення в значній кількості осіб настільки сильні, що визначають їх поведінку серед інших.

Можна зазначити, що людина існує, так би мовити, між двох вогнів: з одного боку, культура її пригнічує, позбавляє насолоди (за це вона і прагне позбутися неї), з іншого, вона захищає її від чинників оточуючого середовища, дозволяє опанувати всі блага природи та користуватися ними, а також ділить їх між людьми. Отже, якщо людина відмовляється від культури на користь своєї насолоди, то вона позбавляється захисту, багатьох благ і може загинути. Якщо ж вона відмовляється від насолоди на користь культури, то це тяжким тягарем відбивається на її психіці. У який же бік схиляється людина? Звичайно, в другий (Гиш, 1995). Однак головним є питання про те, як примусити негативно настроєний натовп дотримувати культурних догм. Тут постає питання про роль особистості в культурі.

Як неможливо обійтися без примусу до культурної роботи, твердив З. Фрейд, так неможливо обійтися і без панування меншості (еліти) над масами, оскільки маси є недалекоглядними, не бажають відмовлятися від потягів, не хочуть дослухатись до аргументів на користь такої відмови, а індивідуальні представники мас заохочують вседозволеність та розпущеність. Лише завдяки впливу взірцевих індивідів, яких вони визнають як вождів, маси дозволяють схилити себе до напруженої внутрішньої роботи самозречення, від чого залежить розвиток культури. Усе це виявляється позитивним, якщо вождями стають особистості з незвичайним розумінням цієї життєвої необхідності, які змогли досягти панування над власними потягами. Але для них існує небезпека, що, не бажаючи втрачати свого впливу, вони почнуть поступатися масі більше, ніж маса їм, тому необхідно, щоб вони були незалежні від влади як розпорядники засобів влади. Тобто люди, за думкою З. Фрейда, мають дві поширені особливості, які відповідають за те, що інститут культури може підтримуватися лише певною мірою насильством, тому що, по-перше, люди не мають спонтанної любові до праці та, по-друге, аргументи розуму безсилі проти їх пристрастей.

Висновки. Отже, аналіз медіаційної складової психоаналізу в еволюції культури і мистецтва та становлення культурології як наукової дисципліни свідчить як про актуальність цієї тематики, так і про її малодосліджуваність. Аналіз проблеми переконує в тому, що психоаналіз

дійсно таки відіграв і відіграє визначну медіаційну роль як у розвитку культури та культурології, так і в розвитку культури людини зокрема. До того ж, як вже було доведено фундаторами культурології, психоаналіз став одною з медіаційних основ цієї молоді науки. Окрім того, як свідчить аналіз спеціальних за темою джерел та літератури, психоаналіз відіграє визначальну медіаційну роль у формуванні культури як інформаційного суспільства загалом, так і його індивіда зокрема.

Список посилань

- Алексеев, П. В., & Панин, А. В. (1996). *Философия: Учебник*. МГУ им. М. В. Ломоносова. Проспект.
- Андрущенко, В. П., & Михальченко, М. І. (1996). *Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій*. (2-е вид., випр. і доп.). Генеза.
- Аристотель. (1983). *Сочинения: в 4-х т. (Т. 4). Никомахова етика; Большая этика. Политика. Поэтика. Мысль*.
- Баллер, Э. А. (1987). *Социальный прогресс и культурное наследие*. Н. С. Злобин (Ред.). Наука.
- Белик, А. А. (1999). *Культурология. Антропологические теории культур*. Рос. гос. гуманитар. ун-т.
- Блок, М. (1986). *Апология истории, или Ремесло историка*. Е. М. Лысенко (Пер.). Наука.
- Бровко, М. М., & Шутов, О. Г. (Ред.). (2000). *Актуальные философские та культурологические проблемы современности: Сборник научных работ*. Київський державний лінгвістичний університет.
- Гиш, Д. (1995). *Ученые-креационисты отвечают своим критикам. Библия для всех*.
- Глива, Є. (2018). *Вступ до психотерапії: навч. посіб.* І. Д. Пасічник (Ред.). Нац. ун-т «Остроз. акад.». Кондор.
- Губман, Б. Л. (1997). *Западная философия культуры XX века*. ЛЕАН.
- Дьяченко, М. И., & Кандыбович, Л. А. (1998). *Психология: Слов.-справ.* Хелтон.
- Ерасов, Б. С. (1997). *Социальная культурология: Пособие для студентов вузов*. (2-е изд., испр. и доп.). Аспект Пресс.
- Кордюм, В. А. (1982). *Эволюция и биосфера*. Наукова думка.
- Кузнецов, Д. А. (1992). *О чем умолчал ваш учебник*. Протестант.
- Кузнецов, Ю. Б. (2016). Зигмунд Фрейд. Історія створення психоаналізу. *Педагогіка і психологія*, 4, 69–71.
- Лях, В. В., Соболев, О. М., & Любимий, Я. В. та ін. (1995). *Реконструкція світоглядних парадигм (нові тенденції в західній філософії)*. НАН України. Ін-т філософії. Наукова думка.
- Ляшевский, С., протоиерей. (1996). *Библия и наука: Богословие, астрономия, геология, палеонтология, археология, палеогеография, антропология, история с элементами других наук*.

- Маклин, Г., Окленд, Р., & Маклин, Л. (1993). *Очевидность сотворения мира: Происхождение планеты Земля*. Триада.
- Малахов, В. С., & Филагов, В. П. (Ред.). (1991). *Современная западная философия: Словарь*. Политиздат.
- Марцинковская, Г. Д., & Ярошевский, М. Г. (1996). *100 выдающихся психологов мира*. Акад. пед и соц. наук; Моск. психол.-соц. ин-т. Ин-т практ. психологии.
- Наумова, Е. И. (2012). Психоанализ Фрейда как рационалистическая концепция. *Вестник Волгогр. гос. ун-та. Сер. 7. Философия*, 3, 22–26. Волгогр. гос. ун-т. Волгоград.
- Попов, Б. В., Игнатов, В. О., Степико, М. Т. та ін. (1997). *Життя етносу: соціокультурні нариси: Навч. посіб.* Міжнар. фонд «Відродження». Либідь. (Програма «Трансформація гуманіт. освіти в Україні»).
- Попова, М. А. (1985). *Фрейдизм и религия*. Наука.
- Радугин, А. А. (1997). *Философия: Курс лекций: Учеб. пособие для студ. вузов*. (2-е изд., перераб. и доп.). Центр.
- Руткевич, А. М. (1985). *От Фрейда к Хайдеггеру: Крит. очерк экзистенц. псих. анализа*. Политиздат.
- Руткевич, А. М. (1990). Мятёжный век одной теории. *Новый мир*, 1, 259–262. Рец. на кн.: Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. Наука.
- Савченко, Н. А. (2016). Мировоззренческая сущность философии и факторологии психоанализа З. Фрейда. *Вестник Таганрогского ин-та управления и экономики*, 1, 68–73.
- Старовойтова, В. В. (2010). Психоанализ и художественное творчество. *Философские науки*, 4, 35–42.
- Токарев, С. А. (1978). *История зарубежной этнографии: Учеб. пособие для вузов*. Высшая школа.
- Фрейд, З. (1990). *Избранное: В 2-х т.* (Т. 1). Моск. рабочий.
- Фрейд, З. (1997). *Тотем и табу*. П. С. Гуревич (Ред.). Олимп.
- Фрейд, З. (1999). *Основные психологические теории в психоанализе: Очерк истории психоанализа*. Алатайя.
- Цвейг, С. (1990). *Казанова; Фридрих Ницше; Зигмунд Фрейд*. Интерпракс.
- Шейко, В. М. (2001). *Историко-культурологічні аспекти психоанализу: монографія*. Основа.
- Шейко, В. М. (2021). Медіація діалогу культур у процесах міжнародної цивілізаційної співпраці в умовах глобалізації. *Культура України: зб. наук. праць*. Вип. 73, 7–16. М-во культури та інформ. політики України. ХДАК.
- Шейко, В. М., & Богуцький, Ю. П. (2005). *Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина XIX — початок XXI ст.): монографія*. Генеза.
- Шейко, В. М., & Трубаєва, Є. (2022). Культурологічне підґрунтя медіації в умовах глобалізації: історіографічний аспект. *Культура України: зб. наук. праць*. Вип. 75, 36–46. М-во культури та інформ. політики України. ХДАК.
- Ярошевский, М. Г. (1995). *Краткий курс истории психологии: Учеб. пособие*.
- Ярошевский, М. Г. (1997). *История психологии. От античности до середины XX века: Учеб. пособие для вузов*. (2-е изд.). Academia.

References

- Alekseev, P. V., & Panin, A. V. (1996). *Philosophy: Textbook*. M. V. Lomonosov Moscow State University. Prospekt. [In Russian].
- Andrushchenko, V. P., & Mykhalchenko, M. I. (1996). *Modern social philosophy: Course of lectures*. (2nd ed.). Heneza. [In Ukrainian].
- Aristotel. (1983). *Compositions: in 4 volumes*. (Vol. 4). *Nicomachean ethics; Great ethics. Politics. Poetics. Mysl*. [In Russian].
- Baller, Je. A. (1987). *Social progress and cultural heritage*. N. S. Zlobin (Ed.). Nauka. [In Russian].
- Belik, A. A. (1999). *Culturology. Anthropological theories of cultures*. Russian State University for the Humanities. [In Russian].
- Blok, M. (1986). *Apologia of History, or the Craft of the Historian*. E. M. Lysenko (Trans.). Nauka. [In Russian].
- Brovko, M. M., & Shutov, O. H. (Ed.). (2000). *Current philosophical and culturological issues of the present: Collection of scientific works*. Kyiv State Linguistic University. [In Ukrainian].
- Cveig, S. (1990). *Casanova; Friedrich Nietzsche; Sigmund Freud*. Interpraks. [In Russian].
- Diachenko, M. I., & Kandybovich, L. A. (1998). *Psychology: Dictionary-reference book*. Helton. [In Russian].
- Erasov, B. S. (1997). *Social Cultural Studies: Handbook for University Students*. (2nd ed.). Aspekt Press. [In Russian].
- Frejd, Z. (1990). *Selected works: In 2 volumes*. (Vol. 1). *Moskovskij rabochij*. [In Russian].
- Frejd, Z. (1997). *Totem and taboo*. P. S. Gurevich (Ed.). Olimp. [In Russian].
- Frejd, Z. (1999). *Basic psychological theories in psychoanalysis: Essay on the history of psychoanalysis*. Alatejja. [In Russian].
- Gish, D. (1995). *Creation scientists answer their critics. Bible for everyone*. [In Russian].
- Gubman, B. L. (1997). *Western philosophy of culture of the twentieth century*. LEAN. [In Russian].
- Hlyva, Ye. (2018). *Introduction to psychotherapy: a textbook*. I. D. Pasichnyk (Ed.). Ostroh Academy National University. Kondor. [In Ukrainian].
- Jaroshevskij, M. G. (1995). *A Short Course in the History of Psychology: Textbook*. [In Russian].
- Jaroshevskij, M. G. (1997). *History of psychology. From Antiquity to the Middle of the 20th Century*:

- Textbook for High Schools*. (2nd ed.). Academia. [In Russian].
- Kordjum, V. A. (1982). *Jevoljucija i biosfera*. Naukova dumka. [In Russian].
- Kuznecov, D. A. (1992). *What did your textbook say? Protestant*. [In Russian].
- Kuznetsov, Yu. B. (2016). Sigmund Freud. History of psychoanalysis. *Pedahohika i psykhohohiia*, 4, 69–71. [In Ukrainian].
- Liakh, V. V., Sobol, O. M., & Liubyvyi, Ya. V. et al. (1995). *Reconstruction of worldview paradigms (new trends in Western philosophy)*. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of Philosophy. Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Ljashevskij, S., archpriest. (1996). *Biblija i nauka: Bogoslovie, astronomija, geologija, paleontologija, archeologija, paleografija, antropologija, istorija s jelementami drugih nauk*. [In Russian].
- Maklin, G., Oklend, R., & Maklin, L. (1993). *Evidence of the creation of the world: the origin of the planet Earth*. Triada. [In Russian].
- Malahov, V. S., & Filatov, V. P. (Ed.). (1991). *Modern Western Philosophy: A Dictionary*. Politizdat. [In Russian].
- Marcinkovskaja, G. D., & Jaroshevskij, M. G. (1996). *100 outstanding psychologists of the world*. Academy of Pedagogical and Social Sciences; Moscow Psychological and Social Institute. Institute of Practical Psychology. [In Russian].
- Naumova, E. I. (2012). Freud's psychoanalysis as a rationalistic concept. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija 7. Filosofija*, 3, 22–26. Volgograd State University. Volgograd. [In Russian].
- Popov, B. V., Ihnatov, V. O., Stepyko, M. T. et al. (1997). *Ethnos Life: Sociocultural Essays: Textbook*. International Renaissance Foundation. Lybid. (Program "Transformation of Humanitarian Education in Ukraine"). [In Ukrainian].
- Popova, M. A. (1985). *Freudianism and Religion*. Nauka. [In Russian].
- Radugin, A. A. (1997). *Philosophy: Course of lectures: Textbook for university students*. (2nd ed.). Centr. [In Russian].
- Rutkevich, A. M. (1985). *From Freud to Heidegger: Critical Essay on Existential Psychological Analysis*. Politizdat. [In Russian].
- Rutkevich, A. M. (1990). The rebellious age of one theory. *Novyj mir*, 1, 259–262. Book Review: Freud Z. Introduction to Psychoanalysis: Lectures. The science. [In Russian].
- Savchenko, N. A. (2016). The ideological essence of the philosophy and factorology of psychoanalysis Z. Freud. *Vestnik Taganrogskogo in-ta upravlenija i jekonomiki*, 1, 68–73. [In Russian].
- Sheiko, V. M. (2001). *Historical and cultural aspects of psychoanalysis: a monograph*. Osnova. [In Ukrainian].
- Sheiko, V. M. (2021). Mediation of cultures dialogue in the processes of international civilizational cooperation in the context of globalization. *Kultura Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*. Issue 73, 7–16. Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. Kharkiv State Academy of Culture. [In Ukrainian].
- Sheiko, V. M., & Bohutskyi, Yu. P. (2005). *Formation of the foundations of culturology in the era of civilizational globalization (second half of the XIX — beginning of the XXI century): monograph*. Heneza. [In Ukrainian].
- Sheiko, V. M., & Trubaieva, Ye. (2022). Culturological basis of mediation in the context of globalization: historiographical aspect. *Kultura Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*. Issue 75, 36–46. Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. Kharkiv State Academy of Culture. [In Ukrainian].
- Starovojtova, V. V. (2010). Psychoanalysis and artistic creativity. *Filosofskie nauki*, 4, 35–42. [In Russian].
- Tokarev, S. A. (1978). *History of foreign ethnography: Textbook for universities*. Vysshaja shkola. [In Russian].

Надійшла до редколегії 17.02.2022